

Наталія Бондар,
наук. співробітник НБУВ

ФІЛІГРАНОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРИМІРНИКІВ ОСТРОЗЬКОЇ БІБЛІЇ 1581 р. ЯК ДЖЕРЕЛО ІСТОРИКО-КНИГОЗНАВЧИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Стаття присвячена аналізу примірників острозької Біблії 1581 р. Було повідомлено, що в процесі дослідження водяних знаків різних примірників острозької Біблії 1581 р. за характеристиками паперу примірники розподілилися на два варіанти, при цьому набір обох варіантів не відрізнявся. Відтак водяні знаки острозьких Біблій мають стати об'єктом подальших філігранологічних та історико-книгознавчих досліджень.

Ключові слова: кириличні стародруки, водяні знаки, філіграні, папір, історія книги, кириличне книгодрукування, острозька Біблія, Іван Федоров, Острозька друкарня.

Видання острозької Біблії 1581 р. є не тільки найвідомішим серед українських стародруків, воно по праву входить до скарбниці світової друкованої спадщини. Острозька Біблія також є найбільш досліджуваною пам'яткою української друкованої книжності, а бібліографія присвячених їй публікацій нараховує десятки, а то й сотні тисяч позицій. Збережена пам'ятка у значній кількості примірників: на сьогодні описано в літературі близько 400¹. Зважаючи на збережену кількість примірників значним був і тираж видання. Його в книзі не зазначено, відомостей стосовно нього не збереглося, однак можна припустити, що було видруковано від 1000 до 3000, або й більше примірників. Пам'ятка широко представлена в Україні, в близькому зарубіжжі (насамперед, у Росії), а також і в європейських збірках.

Незважаючи на те що острозька Біблія завжди була і залишається в полі прискіпливої уваги дослідників, все ж багато питань, пов'язаних з її виданням, до цього часу залишаються не дослідженими. Головною причиною цього є незначна кількість документальних джерел, що збереглися до наших днів, в яких висвітлювалася б історія підготовки та друку острозької Біблії 1581 р. Тому актуальним був і залишається пошук альтернативних підходів, що дали б можливість глибшого дослідження цієї

історії. Одним із таких альтернативних джерел, що дають змогу отримати нові відомості з історії створення друкованої пам'ятки, був обраний шлях комплексного аналізу філіграней (або водяних знаків) з метою їхнього історико-книгознавчого дослідження. Було проаналізовано видовий та кількісний склад водяних знаків, їх відсоткове співвідношення, почерговість зміни в межах усього видання, окремих його частин, зошитів і т. п.

Необхідність і актуальність такого дослідження і раніше констатовалася вченими. Наприклад, у монографії Є. Л. Немировського 1974 р., присвяченій дослідженню українського періоду діяльності Івана Федорова, вчений писав: «Було б дуже важливо вивчити розподіл паперу в окремих примірниках Острозької Біблії. Не виключено, що це дозволить встановити послідовність друку окремих розділів книги»². У ще більш ранній публікації 1964 р. О. Я. Мацюк писав: «Наступний перегляд (водяних знаків. – Н. Б.) дав би, очевидно, нові відомості про папір цього видання»³.

Основним об'єктом дослідження стали 18 примірників із фондів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, що є найбільшою збіркою примірників цього видання в Україні. Додатково були переглянуті примірники інших книгозборищ Києва, а також Львова та Москви – всього таким чином проаналізовано водяні знаки більш ніж 40 примірників видання.

Раніше водяні знаки паперу острозької Біблії були предметом дослідження як філігранологів, так і істориків книги – К. Я. Тромоніна⁴, М. П. Лихачова⁵, Е. Лауцявічюса⁶, О. Я. Мацюка⁷, Я. Д. Ісаєвича⁸, Є. Я. Немировського⁹, І. Я. Лосієвського¹⁰ та ін.

У альбомі К. Я. Тромоніна «Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге»¹¹, що вийшов друком у Москві в 1844 р., відображено близько 30 філіграней 13 сюжетів, виявлених на папері аркушів острозької Біблії. Серед них такі водяні знаки: Підкова з хрестом без картуша, Новіна, Топор маленький без картуша, Топор під півмісяцем без картуша, Абданк в картуші, Єліта в картуші, Лебідь в картуші, Гербурт (інакше Ангел) в картуші, Юноша (або Агнець), Козел, Ястжембец у щиті з завітками, Літера S у картуші. Декілька знаків, що зустрічаються на папері острозької Біблії, співставлені тут із іншими документами. Приналежність філіграней острозькій Біблії 1581 р. (чомусь названо «Печатная Библия. Острогъ. 1582»¹²) вказана як у таблиці, так іноді й поряд із зображенням знаків.

У фундаментальному філігранологічному дослідженні М. П. Лихачова¹³, на жаль, не були зафіксовані зображення водяних знаків острозької Біблії 1581 р. Однак у його докторській дисертації у Додатку¹⁴ вміщено знаки цього видання із посиланням на роботу Тромоніна. Це знаки Підкова

маленька з хрестом без картуша, Сліта двох видів у лінійному картуші, Ястжембец у картуші під короною, Лебідь у лінійному картуші, Новіна. Відомості, що стосуються цих знаків, також включені в дослідження – зокрема, в рубриках предметного покажчика¹⁵, із посиланням на відповідні номери знаків в альбомі Тромоніна.

До капітального дослідження Е. Лауцявічюса залучені водяні знаки одного примірника острозької Біблії 1581 р. зі збірки Наукової бібліотеки Вільнюського університету¹⁶. Також вони внесені в Додаток, де перераховано всі відображені в альбомі друковані видання¹⁷. Серед зафіксованих дослідником є філіграні Абданк, Ястжембец під короною, Новіна, Гербурт (Ангел), Сліта, Свенциц без щита, Підкова маленька з хрестом без картуша (5 варіантів), Ястжембец у картуші під митрою.

Найповніше філіграні острозької Біблії 1581 р. досліджені О. Я. Мацюком. У двох його публікаціях, присвячених аналізу паперу видань Івана Федорова¹⁸, зафіксовані зображення водяних знаків, виявлені на папері цих видань. Причому дослідник фіксує не тільки сюжети й типи, але й варіанти виявлених філіграней. Порівняно із виявленими О. Мацюком філігранями нам вдалося додатково віднайти лише один знак сюжету Кабан, що трапляється не у всіх примірниках¹⁹. Цей знак не фіксують й інші дослідники.

У публікації О. Я. Мацюка 1964 р. є цікавим його зауваження стосовно використання паперу зі знаком Лебідь: «Поява цього паперу в Біблії – дуже загадкова... Серед знаків є і такі варіанти, які з'являються не раніше 1588 р. Можливо, це якраз ті дефектні примірники, які Іван Федоров привіз із Острога до Львова і які були додруковані після його смерті. Це питання потребує подальшого дослідження його видань»²⁰.

Є. Л. Немировський у дослідженнях, присвячених життєдіяльності і доробку Івана Федорова, разом із широкими відомостями, що стосуються першодрукаря та його видань, умістив систематизовану інформацію про водяні знаки, виявлені в острозькій Біблії 1581 р.²¹

Використаний для друкування острозької Біблії папір охарактеризований у монографічному дослідженні Я. Д. Ісаєвича, присвяченому діяльності першодрукаря Івана Федорова в Україні²². Я. Ісаєвич дійшов висновку, що папір закупували не тільки на паперових млинах у його виробників, а також у купців, таким чином збираючи папір різного походження.

Водяні знаки чотирьох примірників острозької Біблії 1581 р. посторінково зафіксовані в каталозі видань І. Федорова і П. Мстиславця із харківських збірок²³. Укладач каталогу І. Я. Лосієвський досліджував

примірники збірки Харківської державної наукової бібліотеки імені В. Г. Короленка. Вагомим досягненням цього каталогу стало те, що поряд із провенієнціями, характеристиками оправ та іншими особливостями примірників зафіксовані й філіграні конкретних примірників із вказівкою номерів відповідних знаків у альбомах, а також перелік аркушів, на яких розміщені водяні знаки. Такий тип каталогу відкриває нові перспективи для комплексного дослідження стародрукованих книг одночасно із їх філігранологічним аналізом, що надзвичайно актуально, але практично не застосовується ні вітчизняними, ні зарубіжними дослідниками при укладанні каталогів із попримірниковим описом стародруків.

Острозька Біблія складається із 628 аркушів. Організоване видання із сторінок п'яти/шести пагінацій, або рахунків – у першому із них 8 нумерованих аркушів, у другому – нумерованих 276, у третьому – 180, у четвертому – 30, у п'ятому – 56, у шостому – 78 аркушів. Таким чином кожен примірник має 314 філіграней. Сигнатур у острозькій Біблії немає, видання складається із 104 зошитів, по 6 аркушів у кожному, крім 1-го і 91-го, які мають по 8 аркушів.

Питання стосовно існування двох видань острозької Біблії активно дискутувалося книгознавцями в XIX–XX ст. через існування двох варіантів післямови, що відрізнялися не тільки змістом, але й датами закінчення роботи над виданням: в одному варіанті вказано 12 липня 1580 р., в іншому – 12 серпня 1581 р. Кінець дискусії поклала публікація російської дослідниці А. С. Зернової, де вона описала і проаналізувала варіанти набору тексту та його ілюстративного оформлення (заставок, ініціалів, окремих виливних прикрас)²⁴. На думку А. Зернової, набір варіантів мав випадковий характер, що показала таблиця із аналізом 29 примірників збірки Державної бібліотеки СРСР імені В. І. Леніна (зараз Російська державна бібліотека). Аргументація А. Зернової була переконливою, і після її публікації питання про існування двох видань Біблії не порушувалося.

Унаслідок проведеного нами комплексного аналізу паперу острозької Біблії було виявлено, що примірники відрізняються один від одного за складом паперу, при цьому не вдалося виявити відмінностей в наборі аркушів, надрукованих на різному папері. Одні примірники мають подібні філіграні, інші – відмінні від перших, при цьому подібні між собою. Пошук варіантності видання не був самоціллю. Аналіз філіграней острозької Біблії 1581 р. став одним із етапів комплексного дослідження всіх видань першодрукарів І. Федорова та П. Мстиславця. Були проаналізовані філіграні московського Апостола 1564 р., заблудівського Євангелія

учительного 1569 р., львівського Апостола 1574 р., вільнюських Євангелія 1575 р. і Псалтиря 1576 р.

У процесі дослідження постало питання, чи не демонструють подібної варіантності паперу перераховані видання, надруковані І. Федоровим та П. Мстиславцем як спільно, так і окремо, раніше від острозької Біблії 1581 р. Найбільш однорідний папір одних і тих самих аркушів та чітку динаміку заміни одного виду паперу іншим демонструє львівський Апостол 1574 р., близький йому за характером зміни знаків московський Апостол 1564 р. Крім того, не відповідає дійсності загальноприйнята думка, що папір для московського Апостола 1564 р. був придбаний однією великою партією ще до початку друкування. Зміни паперу чітко прослідковуються після одного-двох зошитів, що свідчить про те, що папір надходив до друкарів невеликими партіями. Заблудівське Євангеліє учительне 1569 р. показало використання паперу із різними філігранями в одних і тих же зошитах різних примірників. Але набір на аркушах із різним папером ідентичний. Найбільш близьку картину наявності двох паперових варіантів продемонстрували примірники вільнюського Євангелія 1575 р. 8 примірників збірки НБУВ розподілилися на дві групи – 4 примірники першої групи надруковані на папері із філігранями, 4 примірники другої групи – на папері без філіграней. Такі ж примірники без філіграней є і в інших сховищах, однак примірників без філіграней трапляється менше, ніж примірників із філігранями. Пошук друкарських відмінностей показав такі відмінності на багатьох аркушах у наборі червоним кольором. Як відомо, П. Мстиславець використовував двоколірний друк, виконаний із двох наборів у два прогони – спочатку чорним, потім червоним. Найбільш показовим є набір верхнього рядка аркуша 20 – у першому варіанті (примірники з філігранями) слово «рече» надруковане з виносною «ч», у другому – без виносних (примірники без філіграней). На інших сторінках зустрічаються подібні відмінності в наборі червоним, які доволі складно виявити візуально – відстані між словами, наприклад, відрізняються в один-два міліметри. Питання, що стосуються того, чому використовувався папір з філігранями і без них, здійснювалося це одночасно або ні, залишаються поки що без відповіді.

Щодо методики дослідження філіграней острозької Біблії, то була вибрана методика, з одного боку, достатня для отримання матеріалу для книгознавчих досліджень, з іншого – максимально спрощена. Філіграні групувалися за сюжетами, але таким чином, щоб поділити їх на групи, які мають спільне походження. Наприклад, Топор в картуші під короною, Топор в картуші під короною, розташований навкіс, Топор без картуша

під півмісяцем, Топор маленький без картуша навкіс і т. п. У процесі роботи не ставилося завдання фіксації близьких варіантів філіграней, лише як допоміжний елемент було проаналізовано розміщення знаку відносно понтюзо і відстань між понтюзо. Об'єктивність результатів вибраної методики була підтверджена тим, що розбивка різних примірників за сюжетами водяних знаків показувала майже однакову кількість знаків одного сюжету в різних примірниках одного й того ж варіанту.

Таке дослідження філіграней не є вичерпним, можливий і більш детальний аналіз знаків, однак він потребує значно більших витрат часу та застосування методики фіксації філіграней і порівняння їх між собою за допомогою технічних засобів, особливо для розрізнення близьких варіантів. Фіксація знаків проводилася методом «протирки» за аналогією зі зняттям орнаменту оправ. Для фіксації знака під аркуш паперу підкладалося скло (тобто тверда поверхня), зверху на знак накладався м'який папір. Зображення отримувалося внаслідок легкої рівномірної штриховки м'яким олівцем по паперу на місці розташування знака. Таким чином можливо отримати ідентичне зображення водяного знака, а також понтюзо і вержерів.

Варто зазначити, що стародруковані видання, як правило, великого формату і значного обсягу, особливо надруковані доволі великими тиражами, являють собою унікальні комплекси різних зразків паперу, близького за часом виготовлення та територією використання. Однак на практиці філігранологи нечасто звертаються до матеріалу стародрукованих видань як до джерела філігранологічних досліджень. Так само рідко досліджують папір видань історичної книги. У контексті вивчення історії окремого видання водяні знаки несуть інформацію, що стосується історії друкування книги, виявлення варіантів видання, атрибуції контрафакцій, тобто підробок, розрізнення між собою декількох видань. Для філігранології стародруковані пам'ятки, на відміну від інших джерел, надають досліднику рідкісну можливість вивчати та співставляти вже апріорі автентичну підбірку паперу, близького за часом виготовлення і територією розповсюдження, а часто і місцем виробництва. Комплекс водяних знаків максимально більшої кількості примірників одного видання надає унікальний матеріал для дослідження більшої кількості водяних знаків однієї папірні, близьких за часом виготовлення. І така робота не потребує пошуків в архівах, виявлення філіграней, їх співставлення, доказів одночасного або близького за часом походження з тої самої папірні.

Попередній аналіз водяних знаків 18 примірників НБУВ показав, що вони за характером, кількістю і співвідношенням виявлених водяних знаків

розподілилися на дві окремі групи – 4 примірники (шифри зберігання Кир.651, Кир.764, Кир.766, Кир.788) та 12 примірників (шифри зберігання Кир.646, Кир.647, Кир.648, Кир.652, Кир.686, Кир.762, Кир.763, Кир.834, Кир.955, Кол. Вітта 7, Соф. 13а, Соф. 13в). Ще два примірники представляють собою суміжні варіанти – арк. 1–8 та 1–278 перших двох рахунків належать до першої групи, наступні аркуші – до другої (шифри зберігання Кир.765; Кир.4476п). Припущення стосовно того, що примірники однієї групи надруковані на якісному папері, а іншої – на неякісному, не підтвердилися. Папір в обох випадках достатньо якісний.

Оскільки одна з груп менша, умовно назвемо її першим варіантом. Тут використано такі філіграні: Ястжембец у картуші під короною (40 %), Ястжембец у картуші під митрою (10 %), Топор у картуші під короною (14 %), Новіна (10 %), Леварт (9 %), Козел (Шарфенберг) (8 %), Юноша (Агнець) (4 %), Підкова маленька без картуша (2 %), Лебідь (Дунін) (2 %), Топор маленький без щита навкіс (1 %), Топор у картуші навкіс (1 %), Орел без картуша (0,5 %). Причому декілька примірників синхронно демонструють майже однакове кількісне співвідношення знаків і навіть близькість посторінкового розміщення паперу із однаковими філігранями. Як правило, це свідчить про те, що папір купувався або надходив до друкарні окремими партіями.

До другої групи належать примірники, надруковані на папері з такими знаками: Підкова маленька з хрестом без картуша (50 %), Топор під півмісяцем без картуша (32 %), Абданк (3 %), Юноша (Агнець) (5 %), Новіна (2 %), Козел (Шарфенберг) (2 %), Ангел (Гербурт) (1 %), Лебідь (Дунін) (1 %), Орел без картуша (1,5 %), Леварт (0,5 %), Свенчиц (0,5 %), Єліта (1 %), Ястжембец у картуші під короною (0,5 %), Гоздава без картуша (0,5 %), Кабан (0,5 %), Остоя (0,5 %). Знову ж таки примірники демонструють майже однакову кількість і динаміку зміни філіграней.

Більш детальний аналіз кожної із частин Біблії, тобто аркушів кожної із шести пагінацій, показав, що у межах одного примірника різні частини можуть становити як один, так і різні варіанти, а також у межах варіанта, що переважає, є вкраплення (іноді усього кілька аркушів) іншого варіанту. Точніші відомості розміщення варіантів у межах різних пагінацій наведені в Додатку 1. Складність встановлення, до якого типу належить той чи інший знак, полягає ще й у тому, що залишається не відомим: чи цей знак належить до одного варіанту і потрапив в інший, або ж це рідкісна чи випадкова філігрань того ж варіанту.

Наведені в Додатку 1 відомості засвідчують, що перший варіант представлений одним повним примірником, де є аркуші усіх шести

пагінацій (Кир.788), а також одним неповним, без 8 аркушів першого рахунку (Кир.764). Другий варіант всіх шести пагінацій представлений 3 примірниками (Кир.652, Кир.686, Кол. Вітта 7), та ще трьома, де немає аркушів першого рахунку – Кир.646, Кир.647, Кир.648, і ще двома неповними примірниками, де є аркуші другої, третьої та четвертої пагінації (Кир.763, Соф. 13в). У примірнику Кир.766 тільки 8 початкових аркушів належать до другого варіанту, інші – до першого. Решта примірників мають більш складні комбінації аркушів різних варіантів.

В обох виділених варіантах є філіграні, що виявлені у значній кількості, а також такі, що представлені на окремих аркушах. Перший із варіантів виявляє меншу кількість філіграней, другий – дещо більшу через наявність групи знаків, які трапляються один або декілька разів, і не у всіх примірниках. В обох групах є знаки, що домінують: Ястжембец у картуші під короною (40 %) для першого варіанту і Підкова маленька з хрестом без обрамлення (50 %) та Топор під півмісяцем без картуша (32 %) – для другого. Спроби відслідкувати історію та хронологію використання цих ключових знаків за даними альбомів філіграней поки що не дали результатів.

Спроби співставити варіанти паперу з варіантами редакції тексту, $\text{çao}^3\text{eñi}^3\text{âai}^3\text{ó}^3\text{óâe}^3\text{eao}^3\text{ç}^3\text{â}^3\text{. N. Çadi}^3\text{î}^3\text{âi}^3\text{ç}^3$ ²⁵, не продемонстрували закріплення відредагованого тексту за одним із двох варіантів паперу. В обох варіантах трапляються аркуші із первинним текстом, і текстом, в який внесено редакційні правки. Іноді відредаговані аркуші наклеєні на фальц (т. зв. картони), що засвідчує їх пізніше вклеювання замість видалених.

Також безуспішним був пошук відмінностей у наборі аркушів, надрукованих на папері, що співвідноситься із різними варіантами.

Оскільки, з одного боку, результати дослідження паперу абсолютно чітко показують наявність двох варіантів водяних знаків, а також суміжних варіантів, з іншого – не дозволяють на сучасному етапі ні датувати обидва варіанти, ні будь-яким чином пояснити їх походження, – можливі найрізноманітніші версії. За умови, що обидва варіанти друкувалися в різний час, доведеться припустити, що І. Федоров використовував (винайшов) якийсь спосіб фіксації набору і його наступного ідентичного відтворення. Ідея виглядатиме менш фантастичною на тлі загальновідомих фактів, пов'язаних із друкуванням «Католікона» Й. Бальбо 1460 р., що приписується першовинахіднику книгодрукування Й. Гутенбергу²⁶. Примірники «Католікону» розпалися за філігранями на три групи, достатньо віддалені за часом друкування. Аналіз примірників кожної із груп, здійснений за допомогою найбільш показових технічних методик (зокрема, електронно-рентгенографічного методу), показав, що йдеться про

три різні видання ідентичного набору, отримані внаслідок використання паперових матриць. «Католікон» побачив світ більш ніж на сто років раніше від острозької Біблії 1581 р.

Однак ми схилиємося до того, що все-таки було одне видання. Основним аргументом може служити те, що у першому варіанті Біблії зустрічаються вкраплення знаків другого варіанту, і навпаки. Це свідчить про те, що обидва варіанти походять із однієї друкарні. Можливо, і друкувалися одночасно. Відтак закономірно постає питання про те, чим викликане друкування двох варіантів видання на різному папері. Оскільки папір був дуже дорогим матеріалом, і основні витрати на видання книги припадали саме на закупівлю паперу, можливо, князь К. Острозький і друкар І. Федоров купували папір кожен окремо, позиціонуючи себе як рівноправні співвласники надрукованого тиражу. Це цілком вірогідно в контексті того, що Іван Федоров у післямосковський період (а можливо, і в московський також) позиціонував себе як самостійний підприємець.

Можливо, такі ж причини наявності двох видів паперу (з філігранями і без них) у вільнюському Євангелії 1575 р., де мала місце така ж паритетність у стосунках П. Мстиславця і братів Мамоничів. Вочевидь, такі припущення потребують подальших пошуків хоча б опосередкованих документальних підтверджень. Можемо висловити гіпотетичне припущення, що ця паритетність була закріплена матеріально у друкуванні книжки одночасно на двох станах, і, відповідно, закупівлі паперу кожним із співвидавців для свого стану окремо. Це б пояснило одночасне друкування видання з використанням двох різних підбірок паперу, заміни партій паперу на різних станах у різний час неспіввідносно, невелике змішування в частині примірників аркушів паперу обох груп, наявність в обох групах відредагованих та невідредагованих аркушів.

Стосовно теоретичної можливості друкування не одного, а двох видань острозької Біблії, а, вірогідніше, доволі довготривалої роботи з додрукування та докомпоновування повних примірників, можна навести кілька не прямих, а опосередкованих доказів. Наприклад, цікавим є питання, що неодноразово порушувалося дослідниками стосовно того, чому в Острозі після виходу Біблії влітку 1581 р. на довгий час припинилося книгодрукування. Це при тому, що друковані видання одразу ж стали актуальними, користувалися попитом, а у власника друкарні князя Василя Костянтиновича Острозького були кошти, що сприяло

фінансовим і технічним можливостям продовження книговидавничої діяльності. Наступним після Біблії виданням стала малоформатна невеличка брошурка «Ключ царства небесного» 1587 р., і то її вихід в Острозі викликає дискусію. На користь її острозького походження свідчать філіграні її паперу Топор під півмісяцем. Такий самий папір у великих кількостях було використано у другому варіанті острозької Біблії, як зазначено вище. Друкування у 1588 р. т. зв. «Книжиці в шести розділах» Василя Суразького теж викликає у дослідників сумніви – можливо, її було створено у 1588 р., а надруковано на 10 років пізніше. Наступною стала «Книга о постничестві» 1594 р., у якій загадково постали шрифти та художні прикраси, що до того використовувалися у вільнюських виданнях П. Мстиславця – Євангелії 1575 р., Псалтирі 1576 р. та Часовнику 1574–1576 рр.

Відтак, маємо надію, що всебічне вивчення різних примірників острозької Біблії 1581 р., у тому числі й комплексів водяних знаків різних примірників цього видання, буде не тільки ставити запитання, але й принесе цікаві результати, що відкриють не відомі раніше факти з історії друкування цієї визначної пам'ятки кириличної книжності.

Примітки

¹ *Немировский, Е. Л.* Острожская Библия: Как находили и вводили в научный оборот самое знаменитое издание Ивана Федорова // Федоровские чтения-2005. – М., 2005. – С. 90.

² *Немировский, Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине: Иван Федоров. – М., 1974. – С. 150.

³ *Мацюк, О. М.* Водяні знаки на папері друку Івана Федорова // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 3. – С. 43.

⁴ *Тромонин, К. И.* Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге. – М., 1844.

⁵ *Лихачов, Н. П.* Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: Историко-археографический очерк. – СПб : Тип. Имп. АН, 1891. – С. 102, 103.

⁶ *Laucevicius, E.* Popierius Lietuvoje XV–XVIII a.: Atlasas. – Vilnius: Mintis, 1967= *Лауцявичюс Э.* Бумага в Литве в XV–XVIII в.: [В 2-х кн.]: Атлас. [Приложение]. – Вильнюс, 1967.

⁷ *Мацюк, О. М.* Водяні знаки на папері друку Івана Федорова // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 3. – С. 37–46;

Мацюк О. Я. Бумага изданий Ивана Федорова // Федоровские чтения-1978. – М., 1981. – С. 21–34.

⁸ *Исаевич, Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вища шк., 1975. – С. 103; *Исаевич, Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні: 2-е вид., переробл. і доповн. – Львів: Вища шк., 1983. – С. 100.

⁹ *Немировский, Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине. Иван Федоров. – М., 1974. – С. 149–150; *Немировский, Е. Л.* Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия. – М.: Энциклопедия, 2007. – С. 297–298.

¹⁰ Первопечатные отечественные издания в Харьковских коллекциях: Сводный каталог. Ч. 1. Описание анонимного памятника печати, изданий Ивана Федорова и Петра Мстиславца / Сост. И. Я. Лосиевский. – Харьков, 1987. – 55 с., іл.

¹¹ *Тромонин, К. И.* Изъяснение знаков, видимых на писчей бумаге. – М., 1844. – № 388–414; 846–847, 1012.

¹² Там же. – С. 14.

¹³ *Лихачов, Н. П.* Палеографическое значение водяных бумажных знаков. – Ч. 1–3. – СПб, 1899.

¹⁴ *Лихачов, Н. П.* Бумага и древнейшие бумажные мельницы в Московском государстве: Историко-археографический очерк. – СПб: Тип. Имп. АН, 1891. – С. 102, 103.

¹⁵ *Лихачов, Н. П.* Палеографическое... – Ч. 2. – С. 135. – № 539 = Тромонин 406, «острожская Библия 1581 года».

¹⁶ *Laucevicius, E.* Popierius Lietuvoje.: Atlasas. – № 1025, 1118, 1440, 1512, 1794, 2669, 2670, 2671, 2672, 2673, 2706.

¹⁷ Ibid. – S. 246.

¹⁸ *Мацюк, О. М.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 3. – С. 37–46; *Мацюк, О. Я.* Бумага изданий Ивана Федорова // Федоровские чтения-1978. – М., 1981. – С. 21–34.

¹⁹ НБУВ, примірник Кир.647, арк. 190 II рах., примірник Соф.136, арк. 189 II рах.

²⁰ *Мацюк, О. М.* Водяні знаки на папері друків Івана Федорова // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1964. – № 3. – С. 45.

²¹ *Немировский, Е. Л.* Начало книгопечатания на Украине: Иван Федоров. – М., 1974. – С. 150; *Немировский, Е. Л.* Иван Федоров и его эпоха: Энциклопедия. – М.: Энциклопедия, 2007. – С. 297–298.

²² *Исаевич, Я. Д.* Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні. – Львів: Вища шк., 1975. – С. 103; *Исаевич, Я. Д.* Першодрукар Іван

Федоров і виникнення друкарства на Україні: 2-е вид., переробл. і доповн. – Львів: Вища шк., 1983. – С. 100.

²³ Первопечатные отечественные издания в Харьковских коллекциях: Сводный каталог. Ч. 1. Описание анонимного памятника печати, изданий Ивана Федорова и Петра Мстиславца / Сост. И. Я. Лосиевский. – Харьков, 1987. – С. 8–10.

²⁴ *Зернова, А. С.* Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – М., 1947. – С. 92–98.

²⁵ *Зернова, А. С.* Начало книгопечатания в Москве и на Украине. – М., 1947. – С. 92–98.

²⁶ Найповніше матеріал викладений у публікаціях Є. Л. Немировського. Наприклад: *Немировский, Е. Л.* Некоторые проблемы филологического исследования старопечатных изданий // Филологические исследования: Теория, методика, практика: сб. науч. тр. – Л., 1990. – С. 113–116.

Таблиця варіантності примірників острозької Біблії
зі збірки Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

№	Шифр	Кінцівка	I фол.	II фол.	III фол.	IV фол.	V фол.	VI фол.
1	Кир.646	немає	немає аркушів	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.
2	Кир.647	немає	немає аркушів	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.
3	Кир.648	немає	немає аркушів	мало аркушів - I I вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.
4	Кир.651	1581	I вар.	I-II вар.	I-II вар.	I вар.	I вар.	I вар.
5	Кир.652	1580 +1581	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.
6	Кир.686	1581	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.
7	Кир.762	1581	II вар.	II вар. 	II вар. -ε аркуші I вар. 	II вар. 	II вар.	II вар.
8	Кир.763	немає	немає аркушів	II вар.	II вар.	II вар.	немає аркушів	немає аркушів
9	Кир.764	немає	немає аркушів	I вар.	I вар.	I вар.	I вар.	I вар.
10	Кир.765	немає	немає аркушів	I вар.	I-II вар.	I-II вар.	I вар.	I вар.
11	Кир.766	1581	II вар.	I вар.	I вар.	I вар.	I вар.	I вар.
12	Кир.788	1581	I вар.	I вар.	I вар.	I вар.	I вар.	I вар.
13	Кир.834	немає	II вар.	II вар.	I-II вар.	II вар.	II вар.	II вар.
14	Кир.955	1581	II вар.	II вар.	II вар.	I-II вар.	II вар.	II вар.
15	Кир.4476п	1580	I вар.	I вар.	I-II вар.	II вар.	I вар.	I вар.
16	Кол. Вітта 7	1580	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.	II вар.
17	Соф. 13а	немає	II вар.	I-II вар.	I-II вар.	II вар.	I-II вар.	II вар.
18	Соф. 13в	немає	немає аркушів	II вар.	II вар.	II вар.	немає аркушів	немає аркушів

Показчик зображень філіграней острозької Біблії

1. *Ястжембси у картуші під короною* – Тромонин № 411; Лихачев II № 509; Мацюк 1964 № 82, Мацюк 1981, № 111; Лауцявичюс № 2669–2673.

2. *Ястжембси у картуші під митрою* – Мацюк 1964 № 83, Мацюк 1981 № 110, 112, Лауцявичюс № 2706.

3. *Топор у картуші під короною* – Мацюк 1964 № , Мацюк 1981 № 45, Немировский № 45.

4. *Новина в картуші під короною* – Тромонин № 392, 394; Лихачев II № 542; Мацюк 1964 № 87, Мацюк 1981, № 1, 2; Лауцявичюс № 1118; Немировский № 1, 2.

5. *Леварт* – Мацюк 1964 № 99, Мацюк 1981 № 63–65; Немировский № 63–65.

6. *Козел (Шарфенберг) у бароковому картуші під короною* – Мацюк 1964, № 96–97; Мацюк 1981 № 72–74, Немировский № 72–74.

7. *Козел (Шарфенберг) у лінійному картуші без корони* – Тромонин № 410, 414; Мацюк 1964, № 94–95; Мацюк 1981 № 75–78, Немировский № 75–78.

8. *Юноша (Агнець) в орнаментальному бароковому картуші більший* – Мацюк 1964 № 88; Мацюк 1981 № 66, 71; Немировский № 66, 71.

9. *Юноша (Агнець) в орнаментальному бароковому картуші менший* – Мацюк 1964 № 52, 102, 103; Мацюк 1981 № 67–70, 156/157; Немировский № 67–70.

10. *Підкова маленька з хрестом без картуша* – Тромонин № 388–391; Лихачев II № 507; Мацюк 1964 № 89–93, Мацюк 1981 № 24, 88–94, Лауцявичюс № 2669–2673; Немировский № 24 88–94.

11. *Топор у картуші под короною навкіс* – Тромонин № 1012; Мацюк 1964 № 66, Мацюк 1981 № 44, 46, Немировский № 44, 46.

12. *Орел без обрамлення* – Мацюк 1964 № 98, Мацюк 1981 № 79–82, Немировский № 79–82.

13. *Топор під півмісяцем без картуша* – Тромонин № 395–399; Лихачев II № 520–523; Мацюк 1964 № 25–36, Мацюк 1981 № 25–36, Немировский № 25–36.

14. *Абданк у картуші* – Тромонин, № 400–403; Лихачев II № 535–537; Мацюк 1964 № 76–78, Мацюк 1981 № 140–143, 145, Лауцявичюс № 1025; Немировский № 140–143, 145.

15. *Ангел (Гербурт)* – Тромонин № 408; Мацюк 1964 № 88, 102, 103; Мацюк 1981 № 84–87, Лауцявичюс № 1440; Немировский № 84–87.

16. *Лебідь (Дунін) у картуші без корони* – Тромонин, № 406–407; Лихачев II № 539, 540, Мацюк 1964 № 74, Мацюк 1981 № 52–53, Лауцявичюс № 1000; Немировский № 52–53.

17. *Лебідь (Дунін) у картуші під короною* – Мацюк 1964 № 72, 73, 75, Мацюк 1981 № 54–57, Немировский № 54–57.

18. *Свєнщиц без картуша* – Мацюк 1964 № 85; Мацюк 1981 № 19; Лауцявичюс № 1794; Немировский № 19.

19. *Свєнщиц у картуші під короною* – Мацюк 1964 № 84; Мацюк 1981 № 13, 14; Немировский № 19.

20. *Гоздава* – Мацюк 1964 № 10–12, Мацюк 1981 № 22–23, Немировский № 22–23.

21. *Єліта в лінійному картуші* – Тромонин № 404–405, Лихачев П № 513, 514; Мацюк 1964, № 54–59; Мацюк 1981 № 117–119, 122–124, 128, 131, 132; Лауцявичюс, № 1512; Немировский № 117–119, 122–124, 128, 131, 132.

22. *Літера Су картуші під короною* – Тромонин № 413, Мацюк 1964 № 101.

23. *Топор маленький без картуша навкіс* – Мацюк 1964 № 61; Мацюк 1981 № 48–51; Немировский № 48–51.

24. *Остоя* – Мацюк 1981 № 109.

25. *Топор маленький без картуша прямо (не виявлено)* – Тромонин № 393.

26. *Кабан*.

УДК 09(477):002+025.171:027.54(477)

Людмила Гнатенко,

ст. наук. співробітник НБУВ,

канд. філолог. наук

СТАРОУКРАЇНСЬКИЙ УЗУС ДАВНІХ КИРИЛИЧНИХ ДРУКІВ У КОНТЕКСТІ ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ РУКОПИСНОЇ ПИСЕМНОЇ ПРАКТИКИ

Досліджено графіко-орфографічні системи голосних інкунабул кінця XV ст. і стародруків останньої чверті XVI – початку XVII ст. та вплив на них староукраїнської церковнослов'янської рукописної писемної практики. Встановлено основні узусні орфограми, простежено відбиття орфографії інкунабул у стародруках. Використано джерельну базу переважно відділу стародруків та рідкісних видань Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського.

Ключові слова: інкунабули, стародруки, староукраїнська церковнослов'янська рукописна писемність, узус, графіко-орфографічна система, орфограма, буква.

Історично склалося так, що давні українські кириличні друківані пам'ятки поділяються на інкунабули та стародруки.

Інкунабули кінця XV ст. є першими слов'янськими книгами, надрукованими кирилицею. Вони були видані в Кракові Швайпольтом Фіолем. Це православні канонічні богослужбові книги, створені церковнослов'янською мовою: Октоїх, 1491 р.; Часослов, 1491 р.; Тріодь Пісна, близько 1491 р. (у наукових працях проходить й інша дата – близько 1493 р.) [12, с. 12, № 3.2] та Тріодь Цвітна, близько 1493 р. [12, с. 12, № 1.1]. До них належить і «Псалтирь с возслѣдованієм», яка до нашого часу не збереглася, але відомості про яку є в «Пращицѣ» архієпископа Пітирима 1721 року [11, с. 7]. Приналежність першодруків до православного обряду, їх мовні та узусні (правописні) особливості свідчать про українське походження оригіналів, з яких вони робилися, як і про походження помічників Фіоля, оскільки сам він був вихідцем із півдня Німеччини. Так, у святцях, доданих до Часослова, згадуються поширені в Україні свята: Феодосія Печерського, Св. князя Володимира, Свв. князів Бориса і Гліба та ін. Дані мови (напр., заміна **ѣ** на **і**, **у** на **в**, **ц** на **ч**) вказують на захід України [2, с. 24 та ін.; 3, с. 14, 24–29]. Про популярність і значимість видань Фіоля в українських землях свідчить їх поширення в XVI та XVII ст. [10, с. 991].